

بررسی اخلاق و حقوق شهروندی در جامعه و انتظار مردم از دولت

(مطالعه موردی: شهر تهران)

لیلا باقری^۱

چکیده

مقدمه: امروزه شهرنشینی به شکل غالب و قطعی زندگی انسان‌ها بدل شده است. وجود برخی از آسیب‌ها و مشکلات اجتماعی - فرهنگی در شهرهای ما تا حدی بالاتر از استانداردهای جهانی است و این امر نه فقط اسباب ناراحتی و عدم آسایش شهروندان در کوتاه‌مدت است، بلکه می‌تواند در درازمدت بر روند توسعه عمومی کشور و حتی بر سیاست‌های کلان اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و ... نیز تأثیر منفی بر جای بگذارد. اهمیت اخلاق و حقوق شهروندی به اندازه‌ای است که رابطه نزدیکی با جایگاه حاکمیت پیدا می‌کند و حتی برخی از کارشناسان بر این باورند که اگر در جامعه‌ای حقوق و اخلاق شهروندان نهادینه نشده باشد، رابطه مردم و حاکمیت دچار تزلزل می‌شود.

با توجه به این نکات، ایجاد و نهادینه کردن اخلاق و حقوق شهروندی برای ما ضرورتی اساسی است. لذا هدف از این پژوهش بررسی میزان آگاهی شهروندان از حقوق، تعهدات و اخلاق شهروندی و همچنین انتظارات آنان از دولت بوده است.

روش: در این پژوهش ۹۹۴ نفر از شهروندان تهرانی بالای ۱۸ سال به روش نمونه‌گیری خوشه‌ای سه مرحله‌ای انتخاب شدند. در مرحله اول از بین بلوک‌های شهر تهران تعدادی به روش تصادفی انتخاب گردید. در مرحله دوم تعدادی از خانوارهای ساکن این بلوک‌ها به روش تصادفی مشخص شدند و در مرحله سوم با یک نفر از اعضای خانوار که شرایط لازم برای مصاحبه را دارا بود (شرط سنی و تحصیلی به قید قرعه) مصاحبه و اطلاعات از طریق پرسشنامه جمع‌آوری گردید.

۱. عضو هیأت علمی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

یافته‌ها: نتایج نشان داد که میان سه بعد حقوق قانونی و مدنی، حقوق سیاسی و حقوق اجتماعی شهروندان با تعهدات شهروندان در قبال دولت در سطح اطمینان ۹۵ درصد رابطه مثبت و مستقیمی وجود دارد و در مجموع شاخص حقوق شهروندان با تعهدات و اخلاق شهروندی در قبال دولت در سطح اطمینان ۹۵ درصد رابطه مثبت و مستقیمی دارد. به عبارت دیگر هر چقدر میزان حقوق شهروندان افزایش یابد، تعهدات و اخلاق شهروندی در قبال دولت بیشتر نمایان می‌شود و تأثیر افزایشی و مثبتی خواهد گذاشت.

نتیجه‌گیری: اخلاق و تعهد شهروندی فرآیندی است که باید آن را همچون هدفی اساسی در نظر گرفت و به صورتی تدریجی ایجاد کرد. این انتظار که اخلاق و فرهنگ به صورت خودکار و با تغییرات اساسی به وجود بیاید انتظاری کاملاً بیهوده است و نتیجه منفی آن انفعال و کنار گذاشتن اندیشه و ابتکار برای ایجاد و ساختن فرهنگ مزبور است.

ما در کشوری زندگی می‌کنیم که فرهنگ و پیشینه تمدنی چند هزار ساله دارد و منابع برای کار در این حوزه بسیار زیاد است. اما باید اذعان کرد که کمتر به این منابع توجه شده و اگر هم مورد توجه قرار گرفته‌اند کمتر برای استخراج موارد کاربردی و تبدیل کردن آنها به راهکارهای قابل استفاده تلاش شده است. مهمترین منابع قابل استفاده برای ایجاد اخلاق شهروندی در کشور را می‌توان در دین، سنت، تنوع محلی، قومی و زبانی، اخلاق مدنی و اخلاق سیاسی یافت.

واژگان کلیدی

اخلاق شهروندی، تعهد شهروندی، حقوق مدنی شهروندان، حقوق اجتماعی شهروندان، حقوق سیاسی شهروندان

امروزه «شهرنشینی» به شکل غالب و قطعی زندگی انسان‌ها بدل شده است. بیش از نیمی از مردم جهان در شهرها زندگی می‌کنند و این میزان در کشورهای توسعه یافته و یا در کشورهای در حال توسعه با رشد بالا، بسیار بیشتر است و گاه به بالای ۷۰ تا ۸۰ درصد جمعیت می‌رسد. (فکوهی، ۱۳۸۸، ش.، ص ۲). در این میان تقویت حقوق شهروندی به‌طور عام و اخلاق شهروندی به‌طور خاص می‌تواند راهی فرهنگی و مناسب برای پیوند دادن حوزه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی با یکدیگر باشد.

در زندگی متمدن امروزی، شهروندان عموماً با سلیق و انگیزه‌های مختلف در جامعه شهری به فعالیت می‌پردازند، عده‌ای برای کسب و کار، گروهی برای پر کردن اوقات فراغت و گروهی دیگر برای آموختن مهارت‌های فردی و جمعی و ... از این رو، زندگی اجتماعی مستلزم وجود روابط حقوقی و اخلاقی بین افراد و گروه‌های مختلف جامعه است و این روابط می‌بایست تحت نظم و قاعده‌ای درآید. چراکه در صورت عدم وجود نظم و ضوابط در جامعه، زور، اجحاف و تزویر بر روابط بین افراد حاکم شده و به هرج و مرج و نابسامانی خواهد انجامید. لذا دولت‌ها و نهادهای عمومی با تعیین و تدوین قواعد و مقررات مربوطه، سیاست خاصی را در جهت تنظیم این روابط پیش گرفته‌اند.

سرعت شهری شدن در ایران بسیار بالا بوده است. بنابراین فرصت تکمیل ذهنیت‌های مناسب برای «زندگی شهروندی» وجود نداشته است. در نتیجه ما بیشتر با روستاهایی شهرزده و شهرهایی روستازده روبه‌رو هستیم تا با شهرهایی در موقعیت‌های مناسب خود. این روند تا اندازه زیادی ناگزیر بوده و در اکثر کشورهای جهان سوم شاهد آن هستیم. در کشور ما برنامه‌ریزی‌های آزمایشی شهری از سه دهه پیش تا اندازه‌ای توانسته‌اند از انفجار گسترده شهرها جلوگیری و

به‌ویژه با به‌وجود آوردن چند کلان‌شهر به جای یک کلان‌شهر (تهران) به توزیع جمعیت در سطح کشور کمک کنند. با این وصف، این امر نتوانسته است به خودی خود تأثیری در گسترش اخلاق و فرهنگ شهروندی داشته باشد.

وجود برخی از آسیب‌ها و مشکلات اجتماعی — فرهنگی در شهرهای ما (مشکلات ترافیکی، برخی از انحرافات اجتماعی و ...) تا حدی بالاتر از استانداردهای جهانی است و این امر نه فقط اسباب ناراحتی و عدم آسایش شهروندان در کوتاه‌مدت است، بلکه می‌تواند در درازمدت بر روند توسعه عمومی کشور و سیاست‌های کلان اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و ... تأثیر منفی بر جای بگذارد و چرخه‌های بیمارزایی را ایجاد کند که حتی به شرایط بسیار نامطلوبی چون گسترش ناآرامی‌ها و تنش‌های اجتماعی، بروز انحرافات پایدار و معضل‌های سخت و پیچیده منجر شود که مقابله با آن‌ها کار بسیار مشکل و توان‌فرسایی خواهد بود. (فکوهی، ۱۳۸۸ ش، ص ۶-۷).

در جمهوری اسلامی ایران بعد از اجرای دو دوره برنامه توسعه (اول و دوم) و افزایش شکاف طبقاتی و پیامدهای ناخواسته و منفی توزیع نابرابر منابع ناشی از آن، موضوع حقوق، تعهدات و اخلاق شهروندی مورد توجه و دقت قرار گرفت. برنامه‌ریزان، سیاستمداران و نخبگان اجتماعی با طرح شهروندی و حقوق و تعهدات ملازم آن در گفت‌وگوهای عمومی، سعی بر آشنا و آگاه نمودن شهروندان از حقوق و تعهدات‌شان و نیز برانگیختن آنان به مشارکت در اجرای این حقوق و تعهدات داشته‌اند. اجرای این حقوق در گرو اجرای تعهدات و رعایت اخلاق است و تنها در صورت اجرای این تعهدات شهروندان می‌توانند حقوق خود را محقق سازند.

هر چند که اهمیت طرح مسأله و بررسی مطالعه حقوق شهروندی در ایران را می‌توان با توجه به تأثیر ارتباطات و تکنولوژی جهانی و پیامدهای آن هم دریافت، اما این پیامدها سبب ایجاد تحول در نگرش‌ها و رفتارهای افراد جامعه شده و انتظار و خواسته‌های بیشتر آنان را فراهم کرده است.

شاید به نظر برسد با توجه به گسترش ارتباطات و تکنولوژی، بحث از حقوق شهروندی امری بدیهی است، اما در جامعه افرادی هستند که هنوز نسبت به حقوق و اخلاق شهروندی خود آگاه نیستند و هنوز در بخش‌هایی از جامعه این احساس وجود دارد که افراد بیشتر از آن که محق باشند، مکلف‌اند و یا برعکس.

«اهمیت حقوق شهروندی به حدی است که رابطه نزدیکی با جایگاه حاکمیت پیدا می‌کند و حتی برخی از کارشناسان بر این باورند که اگر جامعه‌ای حقوق شهروندان نهادینه نشده باشد، رابطه مردم و حاکمیت دچار تزلزل می‌شود» (مداحی، ۱۳۸۹ ش، ص ۲).

با توجه به این نکات، ایجاد و نهادینه کردن اخلاق و حقوق شهروندی برای ما ضرورتی اساسی است. در مقاله حاضر علاوه بر حقوق و تعهدات و اخلاق شهروندی، انتظارات شهروندان نیز از دولت مورد سنجش قرار گرفته که در تحقیقات پیشین این موضوع به ندرت لحاظ شده است.

این مطالعه در پی پاسخگویی به پرسش‌های زیر بوده است:

آگاهی مردم از حقوق و تعهدات شهروندی خود چقدر است؟ چه عواملی بر میزان و نوع فعالیت‌های شهروندان جهت تحقق حقوق، تعهدات و اخلاق شهروندی مؤثر است؟ چه رابطه‌ای میان میزان آگاهی شهروندان از حقوق، تعهدات و اخلاق شهروندی وجود دارد؟

دیدگاه‌های مرتبط با حقوق، تعهدات و اخلاق شهروندی را می‌توان در دو سطح اسلامی و غربی بررسی کرد:

در بحث از حقوق شهروندی و جایگاه آن در دیدگاه اسلامی، پیش از هر نکته‌ای باید به این حقیقت توجه داشت که اسلام به عنوان آخرین و کامل‌ترین دین الهی در درون خود تمام قواعد، سنت‌ها و ایده‌آل‌های بشری را دارد و می‌تواند پاسخگوی تمامی نیازهای اساسی انسان و جامعه بشری باشد.

نظام شهروندی به معنای واقعی آن، برخورداری عموم اعضای جامعه از حقوق و تکالیف برابر است؛ به گونه‌ای که هیچ تبعیضی از لحاظ سیاسی، اجتماعی و حقوق مدنی میان افراد جامعه وجود نداشته باشد. در باب مسئولیت شهروندان اسلامی، پیامبر اکرم (ص) در بیان گهرباری می‌فرمایند: «الا کلهم راع و کلهم مسؤول عن رعیتة». در همین زمینه در اسلام هر جا صحبت از رعیت شده، مراد همان حقوق شهروندی امروزی است (وردی‌نژاد، ۱۳۷۷ ش، ص ۳۲۳).

در اندیشه سیاسی حضرت امام علی (ع) رابطه حقوقی مردم و حکومت دوجانبه و متقابل است. اگر حقی هست در هر دو سوی این رابطه است و هر دو طرف ملزم به رعایت آن هستند. حکومت امیرالمؤمنین (ع) حکومتی است که رفتارهای انسانی به دور از هرگونه تبعیض و دوگانگی و بر اساس ارزشمندی ذات انسان، سرلوحه تمامی سیاست‌های حکومتی قرار گرفته است. در نگاه ایشان، تمامی این حقوق، حق طبیعی انسان محسوب می‌شود که به صورت فطری از همان بدو تولد، بر اساس ارزش ذاتی انسان به او داده شده است. لذا حقی نیست که حاکمان بخواهند آن را تعریف کنند و به مردمان بدهند، بلکه حقوقی است که همواره موظفند آن را رعایت کنند و محترم شمارند.

امیر مؤمنان علی (ع) نخست حقوق ملت را بر دولت برمی‌شمرد زیرا در نظام حکومت اسلامی، مردم بر دولت حاکم، حقوقی دارند که دولتمردان متعهدند از عهده آن برآیند. امیر مؤمنان (ع) چهار حق اساسی را بیان می‌دارد: هدایت‌گرایی، فقرزدایی، جهل‌زدایی و قانون‌گرایی.

در کلام امیر مؤمنان (ع) درباره حقوق دولت بر مردم نیز به چهار امر تأکید شده است: وفاداری به پیمان، خیرخواهی همگان در حضور و غیاب، اعلام آمادگی کامل به هنگام فراخوانی و اطاعت کامل (خاکباز، ۱۳۶۸ ش، ص ۱۲۲-۱۲۰).

آیت‌الله مطهری، از متفکران برجسته اسلامی، در موارد متعدد بر اعتبار حقوق بشر و شهروندی از نظر اسلام تصریح کرده است. به نظر وی اسلام به حقوق فطری و عدالت‌تکوینی قائل است (مطهری، ۱۳۸۴ ش، ص ۲۳۸) و حتی آزادی را فوق حق می‌داند. ایشان اظهار می‌دارد: هر انسانی که پا به این جهان می‌گذارد، چون انسان است، دارای حقوقی است و از این رو می‌تواند (بلکه باید) آنها را مطالبه کند و در برابر تضييع آنها ساکت نماند. او حتی جهاد ابتدایی را نیز نوعی دفاع از حقوق انسان‌ها دانسته و معتقد است: «جنگ برای حقوق انسانیت، مشروع و مفید است».

وی همچنین می‌گوید: «امر به معروف مصداق دفاع از حقوق انسان است» و به همین جهت باید (آن را) مقدس بشماریم چون دفاع از حقوق انسان‌هاست (مطهری، ۱۳۸۴ ش، ص ۲۴۵-۲۴۳). مطهری عنوان می‌کند حکومت در اسلام موظف به پاسداری و اجرای حقوق شهروندی است و با اثبات این گزاره در کتاب سیری در نهج‌البلاغه، هشدار می‌دهد که بی‌توجهی به آن، آثار جبران‌ناپذیری بر گرایش‌های دینی باقی می‌گذارد.

از دیدگاه مطهری حاکمان دینی نه تنها ملزم به رعایت حقوق و آزادی‌های شهروندی هستند و نه تنها مطالبه این حقوق از سوی مردم ناپسند نیست، بلکه حاکمیت، خود موظف به آموزش این حقوق به مردم است. از نظر وی در قرآن کریم هر کجا عبارت «ای بشر زمین و آسمان را برای تو آفریده‌ایم» آمده است، هدف آشنایی بشر با حقوق و کرامت ذاتی خود اوست و البته از شئون این آشنایی این است که تنها به شناخت و معرفت حقوق اکتفا نشود بلکه یک نوع حس و غیرتی فوق منابع مادی در افراد پیدا شود نظیر حس دفاع از ناموس و .... از این بالاتر اینکه حقوق، مقدس شناخته شود و فدا شدن برای حق، فدا شدن در راه خدا و در راه کمال عالی‌تر تلقی شود (مطهری، ۱۳۸۴ ش.، ص ۲۳۵-۱۳۴).

امام خمینی (ره) نیز در زمینه حقوق شهروندی مواردی را برشمرده‌اند:

۱- در خصوص جوانان: شما جوانان تحصیل کرده در هر جا که هستید وظایف خطیری دارید: وظیفه دفاع از اسلام که به عهده هر فرد مسلمان است، وظیفه دفاع از میهن و استقلال آن که از وظایف حتمی اسلامی است، وظیفه شناساندن اسلام بزرگ به جوامع بشری، چه از ناحیه طرز حکومت و بسط عدالت آن و چه از ناحیه رفتار والی مسلمین با ملت و چه از کیفیت معامله والی با بیت‌المال مسلمین (صحیفه امام، ۱۳۸۵ ش.، جلد ۲، ص ۲۸۹).

۲- در خصوص فقرا و مستمندان و ستمدیدگان جامعه و اقشار زحمت‌کش:

بزرگترین هدیه و بشارت، آزادی انسان از اسارت فقر و تهیدستی است و بیان این حقیقت که صاحبان مال و منال در حکومت اسلام هیچ امتیاز و برتری از این جهت بر فقرا ندارند و ابداً اولویتی به آنان تعلق نخواهد گرفت، مسلم راه شکوفایی و پرورش استعدادهای خفته و سرکوب شده پابرهنگان را فراهم می‌کند و تذکر این مطلب که ثروتمندان هرگز به خاطر تمکن مالی خود نباید در حکومت و

حکمرانان و اداره‌کنندگان کشور اسلامی نفوذ کنند و مال و ثروت خود را بهانه فخر فروشی و مباحات قرار دهند و به فقرا و مستمندان و زحمتکشان، افکار و خواسته‌های خود را تحمیل کنند. این خود بزرگترین عامل تعاون و دخالت دادن مردم در امور و گرایش آنان به اخلاق کریمه و ارزش‌های متعالی و فرار از تملق‌گویی‌ها می‌گردد و حتی ثروتمندان را از اینکه تصور کنند که مال و امکاناتشان دلیل اعتبار آنان در پیشگاه خداست متنبه می‌کند. خلاصه کلام اینکه در حکومت اسلامی بهای بیشتر و فزونتر از آن کسی است که تقوا داشته باشد، نه ثروت، مال و قدرت. همه مدیران و کارگزاران و رهبران و روحانیون نظام و حکومت عدل موظفند که با فقرا و مستمندان و پابرنه‌ها بیشتر حشر، نشر، جلسه، مراوده، مرافعه و رفاقت داشته باشند تا متمکنین و مرفهین در کنار پابرنه‌ها بودن و خود را در عرض آنان دانستن و قرار دادن را بد ندانند. افتخار بزرگی است که نصیب اولیا شده و عملاً به شبهات و القائات خاتمه می‌دهد که به حمدا... در جمهوری اسلامی ایران، اساس این تفکر و بینش در حال پیاده شدن است (صحیفه امام، ۱۳۸۵ ش.، جلد ۲۰، ص ۳۴۰ - ۳۴۱).

۳- در خصوص عدالت اجتماعی: نظر امام، برخورداری از حقوق اجتماعی در جامعه بر اساس تابعیت کشور است و تمام شهروندان ایرانی و اقلیت‌های مذهبی همانند مسلمانان از حقوق اجتماعی برخوردارند. به عبارت دیگر، حقوق اجتماعی بر اساس مذهب، در جامعه توزیع نمی‌شود: «هر ایرانی حق دارد که مانند همه افراد از حقوق اجتماعی برخوردار باشد، مسلمان، مسیحی، یهودی و یا مذاهب دیگر فرق ندارد» (صحیفه امام، ۱۳۸۵ ش.، ص ۴۴۳).

۴- در خصوص حقوق زنان: در حقوق انسانی تفاوتی بین زن و مرد نیست، زیرا که هر دو انسانند و زن حق دخالت در سرنوشت خویش را همچون

مرد دارد. البته در بعضی موارد تفاوت‌هایی بین زن و مرد وجود دارد که به حیثیت انسانی آنها ارتباط ندارد. به عقیده اسلام زن مانند مرد در همه شئون دخالت دارد و همان طوری که مرد باید از فساد اجتناب کند، زن هم باید از فساد اجتناب کند. زن‌ها اختیار دارند، همان طوری که مردها اختیار دارند. (صحیفه امام، ۱۳۸۵ ش.)

۵- در خصوص حقوق سیاسی و اجتماعی شهروندان: کلیه شهروندان حق دارند در گروه‌بندی‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، صنعتی و اقتصادی شرکت کنند. جلوگیری از این حق مابینت آشکاری با آزادی دارد، مگر آنکه تجمع و گروه‌بندی، خطراتی برای نظم عمومی مستقر داشته باشد.

۶- حقوق شهروندان در تعلیم و تعلم و فرصت‌های برابر آموزشی: امام خمینی (ره) در خصوص فرصت‌های برابر آموزشی این‌چنین بیان فرموده‌اند: «در علم و تقوا کوشش کنید که علم به هیچ کس انحصار ندارد، علم مال همه است»، «تحصیل که در مورد مردان عامل مهمی برای تحرک شغلی است در مورد زنان برای تحرک صعودی، متغیر سرنوشت‌سازی به نظر می‌رسد».

۷- در خصوص حقوق شهروندان در انتخابات آزاد: یکی از مهم‌ترین حقوق اساسی مردم در جامعه، حق تعیین سرنوشت است. این حق، از جمله حقوقی است که قانون اساسی بسیاری از کشورها آن را برای مردم به رسمیت شناخته است. حضرت امام خمینی (ره) فرموده‌اند:

«همانطوری که مکرر معرض کرده‌ام و سایرین هم گفته‌اند، انتخابات در انحصار هیچ کس نیست، نه در انحصار روحانیون است، نه در انحصار احزاب است، نه در انحصار گروه‌ها است. انتخابات مال همهٔ مردم است. مردم سرنوشت

خودشان دست خودشان است و انتخاب برای تحصیل سرنوشت شما ملت است» (صحیفه امام، ۱۳۸۵ ش، ص ۴۶۲).

۸- در خصوص اقلیت‌های مذهبی: از نظر امام خمینی (ره) اقلیت‌های مذهبی در حکومت اسلامی، در انجام فرائض مذهبی آزاد هستند و می‌توانند آزادانه به اعمال مذهبی خود پردازند. امام (ره) در آستانه پیروزی انقلاب و تشکیل حکومت اسلامی، در پاسخ به سؤالی در این باره می‌فرماید: «تمام اقلیت‌های مذهبی در حکومت اسلامی می‌توانند به کلیه فرائض مذهب خود آزادانه عمل نمایند».

۹- در خصوص آزادی بیان: «آزادی» یکی از مفاهیم اساسی است که امام خمینی (ره) با توجه به دیدگاه خاص خود درباره جهان و انسان به آن باور دارد. بر این اساس، آزادی جایگاه والایی در اندیشه امام پیدا می‌کند تا جایی که آن را یکی از بزرگترین نعمت‌ها می‌داند و می‌فرماید:

«قانون اساسی می‌گوید ملت‌ها باید آزاد باشند، ملت ایران باید مردمش آزاد باشند، مطبوعات باید آزاد باشد، هیچکس حق ندارد جلوی قلم را بگیرد».

۱۰- توصیه به دولتمردان بر حفظ حقوق شهروندی: امام خمینی (ره) در خصوص رعایت شئون و حفظ حقوق شهروندی به دولتمردان توصیه نموده‌اند:

«... و به مجلس و دولت و دست‌اندرکاران توصیه می‌نمایم که قدر این ملت را بدانید و در خدمتگزاری به آنان خصوصاً مستضعفان و محرومان و ستم‌دیدگان که نور چشمان ما و اولیای نعم همه هستند و جمهوری اسلامی ره‌آورد آنان و با فداکاری‌های آنان تحقق پیدا کرد و بقای آن نیز مرهون خدمات آنان است، فروگذار نکنید و خود را از مردم و آنان را از خود بدانید و حکومت‌های طاغوتی

را که چپاولگرانی بی‌فرهنگ و زورگویانی تهی مغز بودند و هستند را همیشه محکوم نمایید، البته با اعمال انسانی که شایسته یک حکومت اسلامی است» (صحیفه امام، ۱۳۸۵ ش.، ص ۴۶۹).

از متفکران غربی به نظریات مارشال، ژانوسکی و ترنر اشاره می‌شود:

تی. اچ. مارشال با الهام از اندیشه‌های ماکس وبر و تالکوت پارسونز، نظریه‌ای در رابطه با شهروندی در جوامع دموکراتیک مطرح می‌سازد. وی در مدل کلاسیک خود حقوق شهروندی را به سه وجه حقوق قانونی، حقوق سیاسی و حقوق اجتماعی تقسیم می‌نماید و فرایند مذکور را فرآیندی تکاملی ارزیابی می‌کند. حقوق قانونی، عبارت است از حق انتخاب آزادانه عقیده، مذهب، شغل، محل زندگی، دوست، همسر و ... که تحقق آن‌ها مستلزم این است که این انتخاب از سوی افراد جامعه مورد احترام و حمایت قرار گیرد. به عبارتی می‌توان گفت این حقوق به آزادی و استقلال فرد اصالت می‌دهد و به رابطه هر فرد با سایر افراد جامعه برمی‌گردد. در واقع هدف از این حقوق حفاظت از آزادی‌های اساسی فرد (برخورداری از حقوق آزادی بیان، آزادی اندیشه، آزادی انتخاب مذهب، آزادی مالکیت، آزادی قلم و مانند آن) در برابر دولت است.

حقوق مدنی عبارتند از: حق آزادی‌های فردی شامل آزادی شخصی، آزادی بیان و اندیشه و عقیده، حق مالکیت شخصی، حق انعقاد قراردادهای معتبر و حق برخورداری از عدالت. حقوق سیاسی ناظر به رابطه فرد با دولت است که شامل حق رأی، حق مبارزه برای به دست گرفتن مناصب و مشاغل در دولت، حق تشکیل حزب و گروه هم‌سود، حق دسترسی به اطلاعات در مورد فعالیت‌های دولتی و حق تحقیق و تفحص در امور دولت و در نهایت حق اعتراض و مخالفت کردن می‌باشد.

حق مشارکت و شهروند سیاسی: دومین حق شهروندی حق مشارکت است که بر مبنای برخورداری از حق رأی، حق شرکت در انتخابات و مشارکت کردن در امور سیاسی جامعه است. مارشال شهروندی را به چنین حقی نسبت می‌دهد. به عقیده مارشال این حقوق که قبلاً تعداد محدودی از آن برخوردار بودند، تنها در قرن ۲۰ با گسترش حق رأی عمومی برای همه افراد بالغ به حقوق شهروندی تبدیل شد و این امر اصلی را ایجاد کرد که بر اساس آن حقوق فوق نه مبتنی بر ابزار اقتصادی بلکه مبتنی بر وضعیت شخصی بودند. حقوق سیاسی در بردارنده حق مشارکت در اعمال قدرت سیاسی به عنوان یکی از اعضای نهاد برخوردار از اقتدار سیاسی و یا به عنوان یکی از انتخاب‌کنندگان اعضای چنین نهادی می‌باشد. حقوق سیاسی بر حسب نهادها در بردارنده توسعه پارلمان و شوراهای حکومت محلی بودند که در قرن ۱۹ تشکیل شدند. حقوق اجتماعی ناظر بر حقوقی است که به موجب آن‌ها شرایطی فراهم می‌گردد که جامعه به عنوان یک کل قادر به ادامه بقا و انجام کارکردهای خود باشد. این حقوق عبارتند از حق برخورداری از کمک‌هزینه‌های گذران زندگی، حق بهداشت، حق آموزش، مستمری سالمندی و حقوق جبران مثل بیمه بیکاری که هزینه اجرای این حقوق از محل مالیات‌ها تأمین می‌شود.

حق رفاه و شهروندی اجتماعی: حق بعدی که شهروندان دارا می‌باشند حق رفاه است که بر مبنای برخورداری از تأمین اجتماعی، امنیت اجتماعی، بهداشت و آموزش همگانی می‌باشد. در نظریه شهروندی مارشال، شهروند اجتماعی به مفهوم برخورداری اعضای جامعه از حق رفاه است. در اینجا مارشال به نقش دولت رفاه که تأمین‌کننده چنین حقوقی است، تأکید دارد. مارشال معتقد بود که حقوق اجتماعی در قرن ۲۰ در شکل مدرن خود با ایجاد نهادهای دولت رفاه شامل نظام

ملی آموزش همگانی و خدمات بهداشتی و اجتماعی توسعه یافتند. مارشال عنصر اجتماعی را اینگونه تعریف می‌کند: «مراد من از عنصر اجتماعی عبارت است از طیف وسیعی از حقوق که حق برخورداری حداقلی از رفاه اقتصادی و امنیت تا حق برخورداری کامل از میراث اجتماعی و حق زندگی به عنوان یک موجود متمدن معیارهای حاکم به یک جامعه را در بر می‌گیرد» (نش، ۱۳۸۰ ش، ص ۱۹۳).

به نظر توماس ژانوسکی در پانزده سال گذشته در رابطه با موضوع شهروندی سه تغییر سیاسی مهم رخ داده است:

- ۱- مورد تهدید واقع شدن حقوق شهروندی به وسیله برخوردهای فزاینده عمومی و حتی دولتی نسبت به دولت رفاه؛
- ۲- ناتوانی کمونیست‌ها در کنترل اروپای شرقی؛
- ۳- ادعاهای فزاینده بین‌المللی درباره حقوق شهروندی از سوی مهاجران و پناهندگان سیاسی.

اولین تغییر به حفظ داخلی و بومی حقوق شهروندی برای شهروندان فقیر و محروم مربوط است. دومین تغییر در بردارنده خلق مجدد شهروندی و جامعه مدنی در گذار به دموکراسی و سرمایه‌داری است و تغییر سوم از حقوق دولت-ملت برای حفاظت شهروندانی است که درون مرزهای کشور از سوی بیگانگانی از گروه‌های قومی و نژادی مختلف تحت محاصره می‌باشند، خصوصاً وقتی که این بیگانگان در جستجوی رهایی از رفتارهای خشن اقتصادی و تهدیدات سیاسی هستند (ژانوسکی، ۱۹۸۸ م، ص ۴).

برایان اس. ترنر در نقد نظریه مارشال، الگوی جدیدی را در خصوص شهروندی مطرح می‌کند. از نظر ترنر، مارشال از حقوق شهروندی بسیار مهمی

غفلت کرده است. از نظر وی حقوق اقتصادی و فرهنگی اهمیت زیادی دارد و در واقع شهروندی اجتماعی، رفاهی و سیاسی متکی به شهروندی اقتصادی و فرهنگی است. همین امر منشأ بی‌توجهی مارشال به تفاوت‌های زبانی، نژادی و مذهبی شده است. مارشال تنها به تفاوت‌های طبقاتی توجه کرده و بر این اساس جمع‌بندی کرده است که شهروندی می‌تواند به مثابه حلقه وصل شده طبقات اجتماعی و ارزش مشترک همه شهروندان تلقی شود (عاملی، ۱۳۸۰، ش.، ص ۱۷۳). وی شهروندی را مجموعه‌ای از حقوق و الزامات اجتماعی می‌داند که به افراد هویت و قانون می‌دهد. این حقوق و الزامات قانونی به لحاظ تاریخی منشأ به وجود آمدن نهادهای اجتماعی مثل نظام قضایی، پارلمانی و دولت‌های رفاه شده است. ترنر از دیدگاه جامعه‌شناختی به آن نهادهای اجتماعی توجه کرده که بیان‌کننده حقوق و الزامات اعضای یک جماعت سیاسی است. ترنر در الگوی جامعه‌شناختی از شهروندی، ۴ معیار اساسی شهروندی، هویت، جامعه و منابع (اقتصادی، فرهنگی و سیاسی) را در تعامل با یکدیگر می‌داند و معتقد است شهروندی علاوه بر اینکه یک فرصت حقوقی فراهم می‌کند، نوعی هویت فرهنگی خاص را برای فرد و گروه نیز ایجاد می‌کند. این همان مفهومی است که وی در بحث از سیاست هویت می‌کند.

• **اخلاق شهری و شهروندی:** اگرچه امروز مفاهیم اخلاق شهری و شهروندی همراه با مفاهیم مدرن و در قالبی نو به مخاطبان عرضه می‌شود، اما اخلاق همیشه قلمروی مهم در زندگی اجتماعی و معرفتی هر فرد شناخته می‌شود و چه بسا بیش از هر چیز یک وسیله تنظیم‌کننده در روابط اجتماعی انسان‌ها تلقی شود. اخلاق در شکل اجتماعی‌اش یک ضرورت است. باید گفت رفتار هر کس در جامعه عرضه‌کننده گونه‌ای از روابط آشکار و پنهان موجود در همان جامعه

است. چون به هر حال انسان معلول اجتماع است و اجتماع در قبال او دارای مسؤولیت. هرچند این واقعیت هرگز نمی‌تواند توجیهی بر رفتارهای قانون‌شکنانه و نادرست او به بهانه تأثیر گرفتن از جامعه و یا گرفتن انتقام از آن شود. به هر حال این امری انکارناپذیر است که هرگاه عملی غیراخلاقی از کسی سر بزند، آن که نخست متهم اصلی به‌شمار خواهد رفت، او خواهد بود که باید پاسخگوی کردار نادرست خویش باشد.

اخلاق شهروندی را می‌توان مجموعه‌ای از قوانین و عرف‌های اجتماعی تعریف کرد که بتوانند به‌ویژه در شهرهای بزرگ و متوسط همچنین در شهرهای کوچک برای دست‌اندرکاران و ساکنان این شهرها امکان زندگی هماهنگ و بدون تنش چه با یکدیگر و چه با محیط زیست و توسعه پایدار یعنی گذار آرام موقعیت‌های مناسب و از میان برداشتن موقعیت‌های نامناسب کنونی برای نسل‌های آینده را فراهم آورند.

اگر بخواهیم در شهری با آرامش و صلح اجتماعی زندگی کنیم، همچون در یک دولت باید بتوانیم شرایطی را فراهم کنیم که افراد یعنی واحدهای تشکیل‌دهنده جامعه موردنظر بتوانند و مایل باشند که حقوق و وظایف خود را درونی کنند. این درونی کردن به ما امکان دهد که هزینه‌های اجرایی شدن حقوق و وظایف شهری را به حداقل ممکن برسانیم، چه در غیر این صورت این هزینه‌ها دائماً افزایش یافته و ما را به موقعیت‌هایی می‌رساند که ناچاریم کنترل اجتماعی را دائماً افزایش دهیم (نیکومرام و همکاران، ۱۳۹۰، ش.، ص ۷۸-۷۷).

با بررسی نظریات عنوان شده در رابطه با حقوق و تعهدات شهروندی می‌توان گفت که حقوق شهروندی شامل ابعاد مختلف مدنی (قانونی)، سیاسی و اجتماعی است و هر یک از این ابعاد نیز دارای مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی است که از طریق

آنها قابل بررسی می‌باشند. البته در نگاه هر کدام از نظریه پردازان برخی ابعاد بیشتر مورد تأکید بوده است.

در این مطالعه از میان نظریات عنوان شده نظریه مارشال انتخاب گردید و بر اساس نظریه وی متغیرها، شاخص‌ها و چهارچوب پرسشنامه طراحی شد. بر این اساس حقوق شهروندی در سه بعد حقوق مدنی (قانونی)، حقوق سیاسی و حقوق اجتماعی مورد توجه قرار گرفت و انتظارات افراد از دولت نیز در محورهای مورد نظر سنجیده شد.

فرضیات این پژوهش عبارت است از:

۱. بین شاخص حقوق شهروندی (حقوق قانونی و مدنی، حقوق سیاسی و حقوق اجتماعی) با تعهدات و اخلاق شهروندی در قبال دولت رابطه مثبت و مستقیمی وجود دارد.
۲. بین انتظار شهروندان از دولت با میزان رعایت حقوق شهروندان رابطه مثبت و مستقیمی وجود دارد.
۳. بین وظایف شهروندان در قبال دولت با میزان رعایت تعهدات و اخلاق شهروندی رابطه معنی‌داری وجود ندارد.
۴. بین متغیرهای زمینه‌ای (شغل و تحصیلات) با میزان رعایت حقوق شهروندان رابطه وجود دارد.

روش پژوهش

در این مطالعه اطلاعات از طریق مصاحبه سازمان‌یافته مبتنی بر پرسشنامه گردآوری و از روش پیمایشی استفاده شده است. جامعه آماری مورد نظر کل افراد باسواد ۱۸ سال و بالاتر مناطق ۲۲ گانه شهر تهران بود که از میان آنان تعداد

۹۹۴ نفر به عنوان نمونه انتخاب شدند. پردازش و تجزیه و تحلیل آماری اطلاعات نیز توسط نرم‌افزار اس پی اس اس^۱ صورت گرفت.

متغیرهای مستقل حقوق شهروندی، بعد مدنی، بعد سیاسی و بعد اجتماعی حقوق شهروندی و متغیر وابسته تعهدات و اخلاق شهروندی را شامل می‌شد و تعریف و نحوه سنحش متغیرها به ترتیب زیر بود:

حقوق شهروندی: «شهروندی مجموعه‌ای از حقوق و وظایف است که دستیابی هر فرد به منابع اجتماعی و اقتصادی را تعیین می‌کند». تی. اچ مارشال شهروندی را به سه عنصر مدنی، سیاسی و اجتماعی تحلیل می‌کند. شهروندی، موقعیت اعطا شده به اعضای کامل اجتماع است (شیخانی، ۱۳۸۲ ش، ص ۱۶۵).

بعد مدنی حقوق شهروندی: این حقوق شامل موارد متعددی است؛ مثل حق آزادی، مصونیت از تعرض، آزادی بیان، آزادی مذهب، برابری در برابر قانون، ممنوعیت تبعیض بر اساس جنس، نژاد، منشأ ملی یا زبانی، حمایت از شخص در برابر اقدامات غیرقانونی دولت مثل حبس (غیرقانونی) یا کار اجباری. (گلدوزیان، ۱۳۸۵ ش، ص ۵۷) در این مطالعه حقوق مدنی شهروندی شامل حقوق مربوط به آزادی، مساوات و مصونیت افراد بوده که به جزئیات آن اشاره شده است:

حقوق مربوط به آزادی: آزادی عملکرد فردی (آزادی انتخاب مسکن و محل سکونت، آزادی مکاتبات و آزادی رفت و آمد)؛ آزادی اندیشه (آزادی عقیده، آزادی مذهب، آزادی بیان، آزادی مطبوعات)؛ آزادی گردهمایی (آزادی بازرگانی و صنعتی، آزادی کار و آزادی سندیکایی)

حقوق مربوط به مساوات: مساوات در مقابل قانون (نژاد، جنس، سن و ...)؛ مساوات در مقابل دادگاه‌ها (حمایت از شخص در برابر اقدامات غیرقانونی دولت،

دادرسی عادلانه، حق اعتراض به تصمیمات قضایی؛ مساوات در پرداخت مالیات؛ مساوات از لحاظ اشتغال در مشاغل دولتی؛ مساوات در خدمت نظام وظیفه. حقوق مربوط به مصونیت افراد: مصونیت جان، مصونیت حیثیت، مصونیت مسکن، مصونیت مکاتبات و مکالمات، مصونیت اموال و مصونیت شغل.

بُعد سیاسی حقوق شهروندی: حقوقی است که برای مشارکت فعالانه در فرایندهای آزاد حکومت ضروری است و مواردی همچون حق رأی و امکان تصدی مسئولیت در سطح حکومت، آزادی گردهمایی و تشکیل انجمن، آزادی دسترسی به اطلاعات و امکان فعالیت‌های سیاسی را در بر می‌گیرد. (گلدوزیان، ۱۳۸۵ ش، ص ۶۲)

بُعد اجتماعی حقوق شهروندی: حقوق اقتصادی - اجتماعی که از آن به «عضویت کامل در عرصه اجتماعی جامعه» نیز تعبیر شده است و مواردی همچون حق مالکیت، حق کار کردن، برابری در فرصت‌های شغلی، حق بهره‌مندی از خدمات اجتماعی - بهداشتی، بهره‌مندی از تأمین اجتماعی و استاندارد زندگی متناسب برای شخص و حمایت از شخص در مواقع بیکاری، پیری و از کار افتادگی را در بر می‌گیرد. (گلدوزیان، ۱۳۸۵ ش، ص ۶۸)

تعهدات و اخلاق شهروندی: شهروند مدرن در قبال حقوق شهروندی، می‌بایست تعهداتی را نیز تقبل کند. زیرا شهروندی مفهومی گسترده‌تر از شهرنشینی دارد و شهروندان منفعل فاقد شخصیت مدنی شناخته می‌شوند. از جمله تعهدات و تکالیف شهروندی می‌توان به قانون‌مداری (عمل و احترام به قانون، مشارکت مردم در ترغیب یکدیگر به قانون)، مشارکت مدنی (مشارکت در تصمیم‌گیری‌های عمومی)، مشارکت اجتماعی، حفظ سلامت اخلاقی جامعه، احترام

به بنیان خانواده، احترام به حقوق یکدیگر در جامعه، احترام به تنوع فرهنگی و عدم ایجاد زحمت برای همسایگان اشاره نمود.

برای بررسی روایی و اعتبار^۲ متغیرهای پژوهش از اعتبار صوری و آلفای کرونباخ^۳ استفاده شده و برای بررسی اعتبار صوری از مشاوره و راهنمایی اساتید و صاحب نظران این حوزه کمک گرفته شده است.

در آزمون مقدماتی^۴، طیف‌ها از طریق ۵۰ پرسشنامه مورد آزمون روایی قرار گرفتند. در این رابطه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده که ضریب روایی کل طیف را مشخص می‌کند و گویه‌های نامناسب که سبب کاهش روایی طیف شدند، حذف و گویه‌های دارای روایی قابل قبول مورد استفاده قرار گرفتند و پرسشنامه برای مرحله نهایی مورد آزمون واقع شد.

جدول شماره ۱ - ضریب روایی مقیاس‌ها

متغیرها	پرسشنامه مقدماتی	پرسشنامه نهایی
حقوق مدنی شهروندان	۰/۶۹	۰/۷۵
حقوق سیاسی شهروندان	۰/۷۰	۰/۷۸
حقوق اجتماعی شهروندان	۰/۶۴	۰/۷۶
حقوق شهروندی	۰/۷۶	۰/۸۲
تعهدات و اخلاق شهروندی	۰/۵۶	۰/۶۶

یافته‌های پژوهش

یافته‌های توصیفی نشان داد:

۵۳/۶ درصد نمونه تحقیق را مردان و ۴۶/۴ درصد را زنان تشکیل داده‌اند. افراد در ۵ گروه سنی ۱۸ تا ۲۲ سال، ۲۳ تا ۳۰ سال، ۳۱ تا ۴۰ سال، ۴۱ تا ۵۵ سال و بالاتر از ۵۵

سال بررسی شدند و میانگین سنی ۳۵ سال بود. ۶۰/۷ درصد پاسخگویان متأهل، ۳۹/۲ درصد مجرد و بیشتر پاسخگویان خانه‌دار (۲۱/۴ درصد) و دارای شغل آزاد (۲۰/۹ درصد) بودند. ۸/۵ درصد دارای تحصیلات ابتدایی، ۷/۸ درصد دارای تحصیلات راهنمایی، ۴/۴ درصد دارای تحصیلات دبیرستان، ۲۸/۹ درصد دارای تحصیلات دیپلم و پیش‌دانشگاهی، ۱۴ درصد دارای تحصیلات فوق دیپلم و ۳۵/۳ درصد دارای تحصیلات عالی (لیسانس و بالاتر) بودند. اصالت خانوادگی بیشترین درصد پاسخگویان (۵۱/۸ درصد) از شهرهای کلان^۵ کشور بوده است. همچنین بیشترین درصد افراد (۳/۶۴ درصد) در کلان شهرهای کشور متولد شده‌اند.

مهمترین انتظار افراد از دولت به ترتیب اولویت و بیشترین فراوانی عبارت است از: ایجاد اشتغال و رفع بیکاری (۲۱/۹ درصد)؛ ایجاد عدالت در خدمات اجتماعی، رفاهی، بهداشتی و درمانی (۱۹/۹ درصد)؛ آزادی بیان (۱۶/۶ درصد)؛ رفع گرانی و تورم (۷/۳ درصد)؛ برابری در برابر قانون (۶/۴ درصد)؛ ایجاد توسعه و پیشرفت برای کشور (۶ درصد)؛ حق دادرسی عادلانه (۵/۵ درصد)؛ حفظ استقلال کشور از بیگانگان (۲/۸ درصد).

مهمترین وظیفه شهروندان در قبال دولت از نگاه پاسخگویان به ترتیب اولویت و بیشترین فراوانی عبارت است از: رعایت قوانین حاکم بر جامعه (۴۱/۹ درصد)؛ حفظ اموال عمومی (۱۸/۱ درصد)؛ مشارکت در رویدادهای اجتماعی — سیاسی (۱۹/۷ درصد)؛ نقد دلسوزانه و سازنده (۶/۷ درصد)؛ دفاع از میهن در مواقع لزوم (۶ درصد) و پرداخت مالیات (۴/۱ درصد).

۳۸ درصد افراد وضعیت ایران نسبت به جهان در خصوص رعایت حقوق شهروندی را در حد بد و خیلی بد و ۲۰/۴ درصد خوب و خیلی خوب عنوان کرده‌اند.

۴۶/۱ درصد افراد وضعیت شهروندان در جامعه ایران امروز در مقایسه با نسل گذشته را رو به بهبود اعلام کرده‌اند.

در خصوص سه شاخص حقوق قانونی و مدنی، سیاسی و اجتماعی شهروندان در جامعه به ترتیب شاخص حقوق اجتماعی با میانگین ۲/۳۸، شاخص حقوق قانونی و مدنی با میانگین ۲/۰۳ و در آخر شاخص حقوق سیاسی با میانگین ۱/۹۳ مطرح بوده است.

در خصوص تعهدات شهروندی بیشترین میزان موافقت با عبارت «همیشه حقوق دیگران را رعایت می‌کنم» با میانگین ۴/۲۷ و کمترین میزان موافقت مربوط به عبارت «در هنگام خرید کالا تأکید بر خرید کالای ایرانی دارم» با میانگین ۲/۷۶ بوده است.

یافته‌های تحلیلی و آزمون فرضیات این پژوهش نشان داد:

فرضیه ۱- بین حقوق شهروندی (حقوق قانونی و مدنی، سیاسی، حقوق اجتماعی) با تعهدات و اخلاق شهروندی رابطه وجود دارد.

نتایج نشان داد که میان سه بعد حقوق قانونی و مدنی شهروندان (۰/۵۱)، حقوق سیاسی شهروندان (۰/۴۵)، حقوق اجتماعی شهروندان (۰/۴۳) با تعهدات شهروندان در قبال دولت در سطح اطمینان ۹۵ درصد رابطه مثبت و مستقیمی وجود دارد و در مجموع شاخص حقوق شهروندان (۰/۵۲) نیز با تعهدات شهروندان در قبال دولت در سطح اطمینان ۹۵ درصد رابطه مثبت و مستقیمی دارد. به عبارت دیگر هر چقدر میزان حقوق شهروندان افزایش یابد، تعهدات شهروندان در قبال دولت بیشتر نمایان می‌شود و تأثیر افزایشی و مثبتی خواهد گذاشت. در مقایسه بین سه بعد حقوق شهروندی، بعد قانونی حقوق شهروندی بیشترین شدت رابطه را با تعهدات شهروندی داشته است.

جدول شماره ۲- رابطه بین حقوق شهروندی و تعهدات و اخلاق شهروندی

شاخص	تعهدات شهروندان در قبال دولت
حقوق قانونی و مدنی شهروندان	ضریب پیرسون 0/51
	سطح معنا داری 0/00
حقوق سیاسی شهروندان	ضریب پیرسون ۰ /45
	سطح معنا داری 0/00
حقوق اجتماعی شهروندان	ضریب پیرسون ۰ /43
	سطح معنا داری 0/00
حقوق شهروندان	ضریب پیرسون ۰ /52
	سطح معنا داری 0/00

فرضیه ۲- بین انتظار شهروندان از دولت با میزان رعایت حقوق شهروندان رابطه وجود دارد.

نتایج نشان داد که میانگین نظر افراد در خصوص میزان رعایت حقوق شهروندان در جامعه با توجه به انتظار گروه‌های مختلف از دولت متفاوت است.

جدول شماره ۳- بررسی مقایسه‌ای انتظار شهروندان از دولت با میزان رعایت حقوق شهروندان در جامعه

سطح معنا داری	F	مجذور میانگین	درجه آزادی	جمع مجذورات	
۰/000	13/099	2/609	20	52/184	بین گروهی
		۰/199	962	191/618	درون گروهی
			982	243/802	کل

مقدار سطح معناداری بیانگر آن است که بین دو متغیر انتظار افراد از دولت با میزان رعایت حقوق شهروندان در جامعه در سطح اطمینان ۹۵ درصد رابطه‌ی معنی‌دار وجود دارد. به طوری که هر چقدر انتظار پاسخگویان از حکومت افزایش یابد به همان میزان رعایت حقوق شهروندی در جامعه بیشتر می‌شود. در نتیجه بین دو متغیر عنوان شده رابطه‌ی مثبت و مستقیمی وجود دارد.

فرضیه ۳ - بین وظایف شهروندان در قبال دولت با میزان رعایت تعهدات و اخلاق شهروندان رابطه وجود دارد.

تحلیل آماری گویای آن است که میانگین نظر پاسخگویان در خصوص میزان تعهدات شهروندان در جامعه با توجه وظایف گروه‌های مختلف در قبال دولت تفاوتی نمی‌کند.

جدول شماره ۴- بررسی مقایسه‌ای وظایف شهروندان در قبال دولت با میزان رعایت تعهدات و اخلاق شهروندان در جامعه

عنوان	جمع مجذورات	درجه آزادی	مجذور میانگین	F	سطح معناداری
بین گروهی	5/073	11	/461	1/308	.0/215
درون گروهی	338/60 1	960	.0/353		
کل	343/67 5	971			

مقدار سطح معناداری بیانگر آن است که بین دو متغیر وظایف شهروندان در قبال دولت با میزان رعایت تعهدات و اخلاق شهروندان در جامعه در سطح اطمینان ۹۵ درصد رابطه‌ی معنی‌دار وجود ندارد.

فرضیه ۴ - بین متغیرهای زمینه‌ای (شغل و تحصیلات) با میزان رعایت حقوق شهروندان رابطه وجود دارد.

الف) بین شغل (فعالیت) با میزان رعایت حقوق شهروندان رابطه وجود دارد:
نتایج نشان داد نظرات افراد در گروه‌های مختلف شغلی متفاوت است به طوری که ۳۵/۳ درصد افراد دارای شغل فرهنگی در این رابطه نظر کاملاً موافق داشته‌اند.

جدول شماره ۴- بررسی رابطه فعالیت (شغل) افراد با میزان رعایت حقوق شهروندان در جامعه

رعایت پاسخ	کاملاً مخالفم	تاحدود ی مخالفم	تاحدود ی موافقم	کاملاً موافقم		
دانش آموز	۰/۰	۴۲/۹	۳۵/۷	۲۱/۴	۱۴	۱۰۰
دانشجو	۲۸/۹	۴۳/۶	۲۳/۵	۴/۰	۱۴۹	۱۰۰
خانه دار	۶/۱	۳۶/۷	۵۰/۶	۶/۷	۱۸۰	۱۰۰
شغل آزاد	۱۱/۳	۴۸/۲	۳۷/۵	۳/۰	۱۶۸	۱۰۰
بازنشسته	۱۰/۲	۴۴/۱	۴۲/۴	۳/۴	۵۹	۱۰۰
شغل فرهنگی	۱۱/۸	۱۷/۶	۳۵/۳	۳۵/۳	۱۷	۱۰۰
روحانی	۰/۰	۰/۰	۱۰۰	۰/۰	۱	۱۰۰
کارمند بخش دولتی	۱۳/۴	۴۰/۲	۳۶/۶	۹/۸	۸۲	۱۰۰
کارمند بخش غیر دولتی	۱۴/۴	۴۳/۳	۳۸/۱	۴/۱	۹۷	۱۰۰
نظامی، ارتش، نیروی انتظامی	۰/۰	۵۰/۰	۵۰/۰	۰/۰	۲	۱۰۰
پزشک، دندانپزشک، پرستار	۰/۰	۵۰/۰	۵۰/۰	۰/۰	۲	۱۰۰
وکیل، قاضی	۱۴/۳	۸۵/۷	۰/۰	۰/۰	۷	۱۰۰
سرباز	۰/۰	۳۳/۳	۶۶/۷	۰/۰	۶	۱۰۰
اینگار	۲۳/۷	۶۳/۲	۱۳/۲	۰/۰	۳۸	۱۰۰
سایر	۲۰/۰	۶۰/۰	۲۰/۰	۰/۰	۵	۱۰۰
جمع	۱۴/۱	۴۳/۴	۳۶/۹	۵/۶	۸۲۷	۱۰۰

$$kerammer \ v = ۰/۳۸۶ \quad sig = ۰/۰۰۰ \quad df = ۴۲ \quad x^2 = ۱۲۳/۲۹۶$$

آزمون آماری χ^2 بیانگر آن است که بین فعالیت افراد با نظر آنان در خصوص میزان رعایت حقوق شهروندان در جامعه در سطح اطمینان ۹۵ درصد رابطه معنی داری وجود دارد و تفاوت‌های مشاهده شده قابل تعمیم به جامعه آماری است.

ب) بین تحصیلات با میزان رعایت حقوق شهروندان رابطه وجود دارد: نتایج بیانگر آن است که نظرات افراد در گروه‌های مختلف تحصیلی متفاوت بوده است و اکثر افراد دارای تحصیلات عالی نسبت به سایر گروه‌های تحصیلی در این خصوص نظر منفی داشته‌اند؛ به طوری که ۶۲/۵ درصد افراد دارای مدرک تحصیلی دکتری در خصوص میزان رعایت حقوق شهروندان در جامعه تا حدودی مخالف بوده‌اند.

جدول شماره ۵- بررسی رابطه تحصیلات افراد با میزان رعایت حقوق شهروندان در جامعه

فعالیت پاسخها	بی‌سواد	ابتدایی	اهمسابی	دین‌سنان	دانشگاهی	دیپلم و پیش	فوق دیپلم	کارشناسی	کارشناسی ارشد	دکتری	کل	جمع	
												فراوانی	درصد
کاملاً مخالفم	0/0	3/0	3/4	10/5	9/0	14/0	23/4	30/4	0/0	14/1			
تاحدودی مخالفم	11/1	54/5	28/8	42/1	42/2	43/8	44/7	52/2	62/5	43/6			
تاحدودی موافقم	66/7	39/4	59/3	42/1	41/4	35/5	29/1	10/9	37/5	36/6			
کاملاً موافقم	22/2	3/0	8/5	5/3	7/4	6/6	2/9	6/5	0/0	5/6			
	9	66	59	38	244	121	244	46	8	835			
	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰			

$$x^2 = ۸۵/۷۶۲$$

$$df = ۲۴$$

$$sig = ۰/۰۰۰$$

$$kerammer v = -۰/۲۰۲$$

آزمون آماری^۲ بیانگر آن است که بین تحصیلات پاسخگویان با میزان رعایت حقوق شهروندان در جامعه در سطح اطمینان ۹۵ درصد رابطه معنی‌داری وجود دارد و تفاوت‌های مشاهده شده قابل تعمیم به جامعه آماری است.

نتیجه‌گیری

امروزه موضوع شهروندی و حقوق و تعهدات مربوط به آن از مباحثی است که مورد توجه بسیاری از حقوق‌دانان و پژوهشگران جامعه قرار گرفته است. به علاوه تحولات سیاسی و اجتماعی جوامع امروزه سبب شده است که ضرورت توجه و پرداختن به این موضوع از اهمیت دو چندانی نسبت به دوره‌های قبل برخوردار باشد.

در مطالعه حاضر، اخلاق و حقوق شهروندی در جامعه، انتظار مردم از دولت و برداشت از وظایف خودشان در زمینه حقوق و اخلاق شهروندی مورد بررسی قرار گرفته است. نمونه‌های این طرح از بین شهروندان ۱۸ سال و بالاتر تهرانی انتخاب شده‌اند و روش نمونه‌گیری ترکیبی از دو روش خوشه‌ای و تصادفی سیستماتیک بوده است.

در این تحقیق در بخش شهروندی دو محور حقوق شهروندی و تعهدات و اخلاق شهروندی مورد بررسی قرار گرفته که در ذیل حقوق شهروندی، حقوق مدنی شهروندی، حقوق سیاسی شهروندی و حقوق اجتماعی شهروندی مورد سنجش قرار گرفته است.

نتایج بدست آمده از آزمون فرضیات نشان داد که بین شاخص حقوق شهروندان با تعهدات شهروندان در قبال دولت در سطح اطمینان ۹۵ درصد رابطه مثبت و مستقیمی وجود دارد. یعنی هر چقدر میزان حقوق شهروندان افزایش یابد، تعهدات و

اخلاق شهروندی در قبال دولت بیشتر نمایان می‌شود و تأثیر افزایشی و مثبتی خواهد گذاشت. همچنین میان دو متغیر انتظار شهروندان از دولت و میزان رعایت حقوق شهروندان رابطه معنی‌دار و مستقیمی وجود دارد. به طوری که هر چقدر انتظار پاسخگویان از دولت افزایش یابد به همان میزان رعایت حقوق شهروندی در جامعه بیشتر می‌شود. تحلیل آماری گویای آن است که بین دو متغیر وظایف شهروندان در قبال دولت با میزان رعایت تعهدات و اخلاق شهروندی رابطه معنی‌دار وجود ندارد.

لذا اخلاق و تعهد شهروندی «فرآیندی است که باید آن را همچون هدفی اساسی در نظر گرفت و به صورتی تدریجی ایجاد کرد. این انتظار که اخلاق و فرهنگ مربوط به آن به صورت خودکار و با تغییرات اساسی به وجود بیاید انتظاری کاملاً بیهوده است که نتیجه منفی آن انفعال و کنار گذاشتن اندیشه و ابتکار برای ایجاد و ساختن فرهنگ مذکور است.

ما در کشوری زندگی می‌کنیم که فرهنگ و پیشینه تمدنی چند هزار ساله دارد و منابع برای کار در این حوزه بسیار زیاد است. اما باید اذعان کرد که کمتر به این منابع توجه شده و اگر هم مورد توجه قرار گرفته‌اند کمتر برای استخراج موارد کاربردی و تبدیل کردن آنها به راهکارهای قابل قبول استفاده تلاش شده است. مهمترین منابع قابل استفاده برای ایجاد اخلاق شهروندی در کشور را می‌توان در موارد زیر یافت:

۱. دین: انسجام دینی در کشور ما امتیاز مثبتی به حساب می‌آید. در عین حال اقلیت‌های دینی ایران، ادیان ابراهیمی هستند که وجوه مشترکی با دین اکثریت دارند. هرچند در سال‌های اخیر از این منابع استفاده شده است، اما هنوز با وضعیت مطلوب فاصله زیادی داریم. واقعیت آن است که باید بتوان از تمام ادیان و مذاهب موجود در کشور و از تمام توان قابل دسترس آنها در ایجاد اخلاق

شهروندی بهره گرفت. در این زمینه طبعاً دین اسلام، دین رسمی است و اکثریت مطلق مردم این کشور دارای اولویت مطلق نیز هستند.

۲. سنت: ما گنجینه‌ای بزرگ از رفتارها، باورها، عرف‌ها و آداب و رسوم داریم که هنوز بخش بزرگی از آن مورد استفاده قرار نگرفته‌اند. مطالعه پیشینه چند هزار ساله شهرنشینی در ایران و اخلاق انسانی در این کشور می‌تواند کمکی اساسی برای بازآفرینی مدرنیته تلقی شود. مدرنیته در تناقض با سنت نیست، بلکه باید از دل آن بیرون بیاید. دلیل آنکه ما مدرنیته را بیشتر در تضاد و تنش با سنت می‌بینیم، برون‌زا بودن مدرنیته در تعریف کنونی آن و نبود هم‌خوانی و هم‌سازی آن با فرهنگ بومی است. هر فرهنگ و هر کشوری نیاز دارد و باید مدرنیته خود را براساس سنت‌های خود بسازد.

۳. تنوع محلی، قومی و زبانی: وجود سنت‌ها و آداب و رسوم و زبان‌های محلی و قومی برای کشور ما یک نعمت بزرگ است که باید آن را قدر بدانیم و بتوانیم برای ساختن جامعه جدید خود از آن استفاده کنیم. این کار دو دلیل اصلی دارد: نخست آن که استفاده و مدیریت صحیح، منبعی اضافه برای ساختن شهروندی برای ما به حساب می‌آید و دوم آن که مدیریت نامناسب و مبتنی بر پیش-داوری‌های نادرست سبب ایجاد تنش و افزایش خطر تفرقه‌هایی می‌شود که ما همواره توانسته‌ایم که در طول تاریخ خود از آن‌ها پرهیز کنیم.

۴. اخلاق مدنی: تقویت مفاهیم و باورهای اخلاقی باید در روند اجتماعی شدن به طور عقلانی انجام بگیرد و برای این کار باید فرآیندهای موازی اجتماعی شدن (خانواده، سیستم رسمی آموزش، حوزه عمومی زندگی شهروندان) با یکدیگر هماهنگی داشته و ناقض یکدیگر نباشند. در غیر این صورت هیچ‌یک نمی‌توانند

تأثیر چندانی داشته باشند و در نتیجه شهروندی شکل نمی‌گیرد. چرخه‌های نامناسب که آسیب‌زا هستند باید به چرخه‌های مثبت و سالم‌ساز بدل شوند.

۵. اخلاق سیاسی: نقطه ضعف بزرگ جامعه ما شکل نگرفتن و درونی نشدن مفهوم «دولت» در ذهن مردم به معنای اصیل آن است. دولت به عنوان عنصری بیرونی و به مثابه نوعی حاکمیت جدا از کالبد عمومی درک می‌شود، در حالی که باید آن را انعکاسی از روابط و اراده عمومی به‌شمار آورد. تقویت مشارکت سیاسی و فراهم آوردن زمینه‌های مناسب این مشارکت وظیفه‌ای اصلی است؛ زیرا در چشم‌اندازی کوتاه و میان‌مدت ما هنوز باید در راه تقویت مردم‌سالاری پیش برویم. در همین حال باید فرآیندهای موازی را برای گذار غایی به مردم‌سالاری مشارکتی نیز فراهم کرد؛ یعنی تقویت حکومت‌های محلی، تمرکززدایی، تقویت سازمان‌های غیردولتی، بالا بردن ظرفیت‌های تقد و نقدپذیری در جامعه و کاهش تنش‌ها و روابط مبتنی بر زور برای حفظ امنیت و صلح اجتماعی به مثابه مهم‌ترین محور زندگی اجتماعی انسان‌ها». (فکوهی، ۱۳۸۸، ش. ۱۱-۱۰).

مسئولیت تک‌تک شهروندان مسلمان نسبت به مصالح عموم و فردفرد همشهریان خود، کانونی‌ترین نقش را در تعریف و تحقق مفهوم شهروندی دارد و اسلام این معنا را با تأکید بر مفهوم «ولایت متقابل شهروندان بر یکدیگر» مورد تنفیذ قرار داده، به گونه‌ای که پای‌بندی به این تکلیف اساساً شرط ایمان است.

آنچه موجب حفظ و امنیت جامعه و پاس داشتن حرمت‌ها می‌شود، یا عقل است یا اخلاق، یا دیانت است یا حکومت که در این میان حکومت اساسی‌ترین نقش را دارد. زیرا در صورت انحراف در عوامل دیگر آن‌ها نقش خود را از دست می‌دهند، اما نظم‌آفرینی و پاسداری از حرمت و حقوق مردم و ایجاد امنیت و اجرای قانون ملازم هر حکومتی است.

بنابراین دولت و مردم نسبت به یکدیگر حقوقی دارند که با رعایت و اجرای آنها جامعه راه به سوی تکامل و توسعه می‌پیماید.

پی‌نوشت‌ها

1. SPSS
- 2 . Reliability & Validity
- 3 . Cronbach Alpha method
- 4 . Pre Test

۵. براساس سرشماری سال ۱۳۸۵، کلان شهر تعداد مراکز استان‌هایی است که نسبت به دیگر شهرهای کشور از جمعیت بالاتری برخوردار می‌باشند که شامل ۱۱ شهر: اراک، ارومیه، اصفهان، اهواز، تبریز، تهران، شیراز، رشت، کرج، کرمانشاه و مشهد است.

فهرست منابع

- خاکباز، محمود. (۱۳۶۸). حقوق متقابل مردم و حکومت از دیدگاه حضرت علی(ع). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علوم حدیث، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد.
- شیخانی، ملیحه. (۱۳۸۲). وضعیت شهروندی و موانع تحقق آن در ایران. رساله دکتری جامعه‌شناسی. تهران، دانشگاه علامه طباطبایی.
- صحیفه امام، مجموعه آثار امام خمینی (س): (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها) (۱۳۸۵). تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- گلدوزیان، ایرج. (۱۳۸۵). حقوق جزای اختصاصی جرائم علیه تمامیت جسمانی...، تهران: دانشگاه تهران.
- عاملی، سعیدرضا. (۱۳۸۰). تعامل جهانی شدن. تهران. نامه علوم اجتماعی، شماره ۱۸.
- فکوهی، ناصر. (۱۳۸۸). تقویت اخلاق شهروندی: راهی برای گذار به مردم‌سالاری مشارکتی، فصلنامه مطالعات اجتماعی ایران. سال سوم. شماره ۲ (پیاپی ۶). ۱۵-۱.
- قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۸۷). تهران: مجلس شورای اسلامی.

- مجموعه قوانین و مقررات حقوق شهروندی. (۱۳۸۴). تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضاییه.
- مداحی، ابراهیم. (۱۳۸۹). «نظارت همگانی و حقوق شهروندی». گزارش شهردار منطقه ۱۸ تهران از حقوق شهروندی و شهرداری.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴). آثار استاد شهید مطهری. ویراستار شورای نظارت بر نشر آثار استاد شهید آیت‌الله مطهری، تهران: صدرا.
- نش، کیت. (۱۳۸۰). جامعه‌شناسی سیاسی معاصر، جهانی شدن، سیاسی، قدرت (ترجمه محمدتقی دلفروز). تهران: انتشارات کویر.
- نیکومرام، هاشم. کاوسی، اسماعیل. سادات، حوریه. (۱۳۹۰). نقش مهندسی فرهنگی در توسعه اخلاق شهروندی، فصلنامه مطالعات مدیریت شهری. سال سوم. شماره پنجم. ۷۱-۸۷.
- وردی‌نژاد، فریدون. (۱۳۷۷). قانون اساسی و حقوق شهروندان، مجموعه مقالات جمهوریت و انقلاب اسلامی، ۳۲۳-۳۲۴.

Janoski, T. (1998), Citizenship And Civil Society. Cup.
www.bia-judiciary.ir

یادداشت شناسه مؤلفان

لیلا باقری: عضو هیأت علمی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

نشانی الکترونیک: Email: bagheri@ricac.ac.ir

Study on ethics and civil rights in society and people's expectation of government (case study in Tehran)

Leila Bagheri

Abstract

Preface: nowadays, citizenship is permanent and vital style of human life. Existing some problems and socio-cultural issues in our cities is above than global standards. This is annoying citizens in short times also have effects on common development process of country and have a negative effect on macro policies included economic, political and social and so on. Some experts believe that if does not institutionalized ethics and civil rights in society, relationship between people and government will become gloomy.

Aim of study is Study on ethics and civil rights in society and people's expectation of government. Because this is important for me.

Method: this survey was conducted with cluster sampling among Tehran citizens age of 18 above (994 person). This conducted in three phase: first we select some blocks in random among whole blocks of Tehran. In second phase, some families of these blocks selected in random and finally we interview with one of the members of those families that have qualifications and data collected with questionnaire.

Results: findings indicate that there is significant and positive relationship between three dimensions included civil and law rights, political rights of citizens and social rights of citizens with citizens commitments for government. This means that increasing citizen rights will increase citizen ethics and commitments.

Discussion: citizen ethics and commitments are process that should consider as a basic goal and should be structure gradually. We do not expect whole and fast changes in this area.

Key words: citizen ethics, citizen commitment, civil right, citizen social right, citizen civil right, citizen political rights